ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಣ ಸೌಲಭ್ಯ-ಶಿಲ್ಪಾಧಾರಿತ ಅಧ್ಯಯನ

ಡಾ|| ಟಿ. ದಯಾನಂದ ಪಟೇಲ್

ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಆ ಯುಗದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ಪುನರಚನೆ ಸಾಧ್ಯ. ದೇವಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುವ ಸಾಗಣೆಯ ವಿನ್ಯಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಗಣೆಯು ಎರಡು ಬಗೆಯುವಾಗಿದ್ದವು. ಮೊದಲನೆಯದು ಭೂಸಾಗಣೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಆನೆಗಳು, ಕುದುರೆಗಳು, ಕುದುರೆಗಳ ಗಾಡಿಗಳು (ಅಶ್ವರಥಗಳು), ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳು, ಕೈಗಾಡಿಗಳು, ಕತ್ತೆಗಳು ಸೇರಿದ್ದವು. ಎರಡನೆಯ ಜಲಸಾಗಣೆಗೆ ದೋಣಿಗಳು ಮೊದಲಾದುವಿದ್ದವು. 'ಯಾನ'[1] ಎಂಬ ಪದವು ವಿಶಾಲಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯರು, ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಸರಕುಗಳ ರವಾನೆಗಾಗಿರುವ ಎಲ್ಲ ವಾಹನಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾದುವನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ವಾಹನಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರವೇ ಅದು ಒಳಗೊಳ್ಳದೆ ರಸ್ತೆಗಳು, ಸೇತುವೆಗಳು ಮತ್ತು ನಾವೆಗಳು, ಸುಖ, ಸೌಲಭ್ಯ ಮತ್ತು ಸುರಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದನ್ನು ಸಹ ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ವೇಳೆಗೆ (ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೧ ರಿಂದ ೧೩ನೇ ಶತಮಾನ) ಸಾಗಣೆಯ ಸಾಧನಗಳು ಹಿಂದೆಂದಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮವಾದುವು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿದ್ದವು ಆಗಿದ್ದವು. ಹೊಯ್ಸಳ ದೊರೆಗಳ ಬಲಿಷ್ಠ ಕೇಂದ್ರೀಯ ಆಡಳಿತ ಬುನಾದಿಗಾಗಿ ಪೌರ ಹಾಗೂ ಸೇನಾ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಇವು ಅಗತ್ಯವಾ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. **ಆನೆಗಳು** : ಪ್ರಭುತ್ವದ ಸಂಕೇತಗಳ ಪೈಕಿ ಇದು ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಮೃಗವಾರಣ (VII, ೩೩,೮ x ೪೦,೪) ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಅವು ಸೂಚಿತವಾಗಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ್ನು ಪಳಗಿಸಿ, ಒಗ್ಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿತ್ತು. ರಾಜಮೆರವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟದ ಆನೆಯೂ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಮನುಷ್ಯರು ಹಾಗೂ ಇತರ ಸರಕುಗಳ ಸಾಗಣೆಗಾಗಿ ಅವನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ; ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೃಹದಾಕಾರದ ಆನೆಗಳು ಶತ್ರುಗಳ ಸೇನಾವ್ಯೂಹಗಳನ್ನು, ಅವರ ಕೋಟೆಕೊತ್ತಲಗಳು ಮತ್ತು ಪಾಳೆಯಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದು ಮಾತ್ರವೇ ಅಲ್ಲದೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ವೃಕ್ಷಗಳನ್ನು ಉರುಳಿಸುವುದು, ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಕಾಡುಗಳನ್ನು ಕಡಿಯುವುದು ಮೊದಲಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಆನೆಯ ದೈಹಿಕ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಸಾಧನಗಳು ಸುಪರಿಚಿತವಾಗಿದ್ದು ಅವನ್ನು ಚಿತ್ತಾಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿರುವರು. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಎಲ್ಲಾ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕೆತ್ತಿದ ಆಕರ್ಷಕ ಹಾವ ಭಾವಗಳ ಆನೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ ಬೇಲೂರಿನ ವೀರನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ[2]

---

1 ಇಂಡಿಯನ್ ಕಲ್ಚರ್ ಸಂ. ೧೧, ಸಂಖ್ಯೆ ೧-೪, ಪು ೨೭೭

2 ಎಂ.ಎ.ಆರ್. ೧೯೩೧, ಫಲಕviii ಚಿತ್ರ ೩

ಅಂಬಾರಿಯು ಸಮೇತ ಆನೆಯನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಆನೆಯ ಕಾಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಅಂಬಾರಿಯು ಹೊರಭಾಗವನ್ನು ಬಳ್ಳಿವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ರಮ್ಯವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂಬಾರಿಯನ್ನು ಆನೆಗೆ ಹಗ್ಗದಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕುಕಾಲು (ಪಾದ)ಗಳು ಆಭರಣ ಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ ; ಹೊಟ್ಟೆಯ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕವುದಿ ತೊಡಿಸಲಾಗಿದೆ. 'ಅಂಕುಶಧರ' ಎನ್ನಲಾಗುವ ಮಾವಟಿಗನನ್ನು ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಅಂಕುಶವನ್ನು ಹಿಡಿದು, ಆನೆಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ ದಲ್ಲಿ[3]. ಅಂಬಾರಿಯೊಡಗೂಡಿದ ಆನೆಯನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದ್ದು, ಇದರಲ್ಲಿ ಅಂಬಾರಿಯನ್ನು ಬಲವಾದ ಹಗ್ಗ ದಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು, ಅದಕ್ಕೆ ಗಂಟೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಆನೆಗಳ ಬೆನ್ನಮೇಲೆ ಕವುದಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸ (ಕಲ್ಪಿಸ)ಲಾಗಿದ್ದು, ಇವನ್ನು ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ[4] ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಆನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಸರಳವಾಗಿದ್ದು, ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಆನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ[5] ಮತ್ತು ಹೊಸಹೊಳಲಿನ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ[6] ಇಂಥ ಕೆತ್ತನೆ ಗಳಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆನೆಯ ತಲೆ, ಕತ್ತು(head) ಪದಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳೊಡಗೂಡಿದ ಮುತ್ತಿನಸರದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ ; ಕೆಲವು ಆನೆಗಳ ಸೊಂಡಿಲುಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆನೆಯ ದೇಹದ ಸುತ್ತ ಹುರಿ ಹಗ್ಗವನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಆನೆಯನ್ನು ಹತ್ತುವವರು ಪ್ರಾಯಶಃ : ಇದರ ನೆರವಿನಿಂದ ಹತ್ತು ತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಂಥವನ್ನು ಬೇಲೂರಿನ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ಅಗ್ರಹಾರ ಬಾಚಹಳ್ಳಿಯ ಹುಣಿಸೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ[8]. ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಬಸರಾಳಿನ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ[9] ಮತ್ತು ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ[10] ಸವಾರರಿರುವಂಥ ಆನೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದ್ದು, ಇವು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಮರಗಜಗಳಾಗಿವೆ. ಎತ್ತಿದ ತಲೆಯಿಂದ ಅವುಗಳ ಸೊಂಡಿಲು ನೇತಾಡು ತ್ತಿರುವುದಾದರೆ ಕೆಲವು ವಿನೋದದ ಅಥವಾ ಕಾದಾಡುವ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಒಬ್ಬರು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚು ಸವಾರರಿರುವರು ; ಕವಚಗಳಿವೆ ; ಹಣೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ಮುತ್ತುಗಳು ಅಥವಾ ಮಣಿಸರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿವಿಧೋದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಸರಕು -ಗಳ, ಮನುಷ್ಯರ ಸಾಗಣೆಗಾಗಿ ಆನೆಗಳಿಗೆ ತರಪೇತಿ ನೀಡುವುದು ತುಂಬ ಶ್ರಮದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿತು, (ಚಿತ್ರ-೧)

ಕುದುರೆಗಳು : (ಅ) ಸವಾರಿ (ಆ) ರಥ ಎಳೆಯುವುದು-ಹೀಗೆ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

(ಅ) **ಸವಾರಿ ಕುದುರೆ :** (ಚಿತ್ರ-೨) ಒಬ್ಬ ಸವಾರನಿರುತ್ತಿದ್ದ. ವಿವಿಧ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಶ್ವಪಡೆ ಸೇನೆಯ ಪ್ರಮುಖ ವಿಭಾಗ ಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿತ್ತು (ಚತುರಂಗ ಬಲಗಳ ಪೈಕಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಕುದುರೆಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಸಾಧನ-ಸಜ್ಜುಗಳ ಬಗ್ಗೆ

---

3 ಅದೇ ; ೧೯೩೨ ಫಲಕ viii ಚಿತ್ರ ೪
4 ಅದೇ ; ೧೯೩೩ ಫಲಕ v
5 ಅದೇ ; ೧೯೩೨ ಫಲಕ x ಚಿತ್ರ ೧
6 ಅದೇ : ೧೯೧೫ ಫಲಕ vii
7 ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಆಂಡ ಸ್ಕಲ್ಪೆಚರ್ ಇನ್ ಮೈಸೂರು, ; ನಂ ii, ದಿ ಕೇಶವ ಟೆಂಪಲ್ ಆಟ್ ಬೇಲೂರ್, ಫಲಕ ix,v
8 ಎಂ.ಎ.ಆರ್. ೧೯೧೫, ಫಲಕ ix
9 ಅದೇ ೧೯೩೪, ಫಲಕ xii ಚಿತ್ರ ೧
10 ಅದೇ ; ೧೯೩೨ ಫಲಕ i

ಉತ್ತಮ ಜ್ಞಾನವಿತ್ತು. ಸವಾರಿಗಾಗಿ ಕುದುರೆಯ ಬಳಕೆ ಮತ್ತೆ ಬೇರೆ ಉಪಯೋಗಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಸವಾರರನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ,[11] ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ,[12] ಹೊಸಹೊಳಲಿನ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯ,[13] ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯ,[14] ಬಸರಾಳಿನ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ[15] ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಮೇಲೆ ನಮೂದಿತವಾದ ದೇವಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಶ್ವಸವಾರ ಚಲ್ಲಣ ಹಾಗೂ ಪಾದರಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಕುದುರೆಯ ಸಾಧನಸಲಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಮೈಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮೆತ್ತೆಜೀನು, ಎದೆಪಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಜೀನುಗಳು ಸೇರಿರುತ್ತವೆ. ಉತ್ತಮ ಬಗೆಯ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಜೀನಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉತ್ತಮ ರಿಕಾಪುಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಸವಾರರ ಪಾದಗಳನ್ನು ಅದರಲ್ಲಿ ತೂರಿಸಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ರಿಕಾಪು ವರ್ತುಲಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು, ಅಗಲವಾದ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಪಾದಪಾಸಕಿಯಿಂದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅವನ್ನು ಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ನೇತುಹಾಕಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. (ಜೀನಿನ ಅಥವಾ ಮೆತ್ತೆಯ ತಳದಿಂದ ಸಾಗುವ) ಕಡಿವಾಣದಲ್ಲಿ ನೊಸಲಪಟ್ಟಿ, ತಡೆಲಗಾಮು, ಗಂಟಲಪಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಲಗಾಮಿನ ಮೂಗುಪಟ್ಟಿ ಇದ್ದು ಇವೆಲ್ಲ ಲೋಹದಿಂದ ಮಾಡಿದುವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಕಿವಿಗಳ ಬಳಿ ಕುಚ್ಚುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಜೀನು ಸವಾರನಿಗೆ ಸುಖಕರವಾಗಿದ್ದು, ಲಗಾಮಿನ ನೆರವಿನಿಂದ ಕುದುರೆಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಕುದುರೆಗಳ ಚಲನೆಯನ್ನು ಸಹಜವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ಆ. ಅಶ್ವರಥಗಳು (ಚಿತ್ರ ೩) : ಪಟ್ಟದ ರಥ (ರಾಜರಥ), ಪುಷ್ಯಾರಥ, ಸಾಂಗ್ರಾಮಿಕ (ಸಮರರಥ), ಪರಿಯಾಂಕ ಮತ್ತು ಸಾಗಣೆ ಮೊದಲಾದ ಅಶ್ವರಥಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಲಾಕಾರರಿಗೆ ಇವು ಸುಪರಿಚಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಯುದ್ಧಕಾಲ ಹಾಗೂ ಶಾಂತಿಕಾಲಗಳೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ರಥಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ, ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕಾರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ರಥಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಇವಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಬೇಲೂರಿನ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ,[17] ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ,[18] ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ,[19] ಬಂದನಿಕೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ[20] ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮೇಲೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅಲಂಕಾರಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ರಥಗಳ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ರೂಪಗಳು ಭಿನ್ನಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಬೇಲೂರಿನ ಕೇಶವದೇವಾಲಯ, ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವದೇವಾಲಯ, ಹಳೇಬಿಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಬಂದನೀಕೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

---

11 ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಸ್ಕಲ್ಪ್ಚರ್ ಇನ್ ಮೈಸೂರು ನಂ. II ದಿ ಕೇಶವ ಟೆಂಪಲ್ ಅಟ್ ಬೇಲೂರು. ಫಲಕ XVII
12 ಅದೇ, ನಂ. I ದಿ ಕೇಶವ ಟೆಂಪಲ್ ಅಟ್ ಸೋಮನಾಥಪುರ, ಫಲಕಗಳು III, IV, V
13 ಎಂ.ಎ.ಆರ್. ೧೯೧೫, ಫಲಕಗಳು VII, XIV
14 ಅದೇ, ೧೯೩೩, ಫಲಕ V
15 ಅದೇ ೧೯೩೪, ಫಲಕ XII ಚಿತ್ರ ೧
16 ಅದೇ ೧೯೩೨ ಫಲಕಗಳು I, X, ಚಿತ್ರ ೨
17 ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಸ್ಕಲ್ಪ್ಚರ್ ಇನ್ ಮೈಸೂರು ನಂ. II ದಿ ಕೇಶವ ಟೆಂಪಲ್ ಅಟ್ ಬೇಲೂರು, ಫಲಕಗಳು VII ಮತ್ತು IX
18 ಅದೇ, ನಂ. I, ದಿ ಕೇಶವ ಟೆಂಪಲ್ ಅಟ್ ಸೋಮನಾಥಪುರ, ಫಲಕಗಳು III, V
19 ಎಂ.ಎ.ಆರ್, ೧೯೩೦, ಫಲಕಗಳು I, XII
20 ಅದೇ, ೧೯೩೧, ಫಲಕಗಳು XVII (ಚಿತ್ರ ೨)

ಈ ಮೇಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಗಳ ಕುತ್ತಿಗೆಗೆ ಕಟ್ಟಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕುದುರೆಯ ಲಗಾಮುಗಳನ್ನು ಅದರ ಬಾಯಿಯ ಕಡಿವಾಣಗಳಿಗೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ರಥಿಕನು ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಲಗಾಮುಗಳಿಂದ ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಹಾಗೂ ಜೊತೆಯಾಗಿ ಸಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ರಥದ ಒಡಲಿನಂತೆ ಚಕ್ರಗಳು ಕೂಡ ಮರದವೇ ಆಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಚಕ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅರೆಗಳಿದ್ದರೆ, ಮತ್ತೆ ಕೆಲವಲ್ಲಿ ಪೂರ್ತಿ ಮರವೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಅರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಚಕ್ರದ ಹೊರಸುತ್ತು,[21] ಪುಟ್ಟಿಮರ ಮತ್ತು ಗುಂಬ ಇವು ಸಹ ಇವೆ. ಚಕ್ರದ ಹೊರಸುತ್ತು ಮತ್ತು ಪುಟ್ಟಿಮರಗಳು ಸೇರಿ ನೇಮಿಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಥಗಳು ಎರಡು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಚಕ್ರದವಾಗಿವೆ; ಅವನ್ನು ಒಂದು, ಎರಡು ಇಲ್ಲವೇ ನಾಲ್ಕು ಕುದುರೆಗಳು ಎಳೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ರಥದ ಚೌಕಟ್ಟು ಒಂದರಿಂದ ಮತ್ತೊಂದನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಲು ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಸುಂದರ ಸಸ್ಯ-ಪುಷ್ಪಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುವಂಥ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ರಥದ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರಿಂದ ಎಂಟು ಜನರವರೆಗೂ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತಿರುವಂಥ ಸಮರ ರಥಗಳನ್ನು, ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿರುವ ಜವನಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಸಮರ ರಥಗಳು ಅರೆಗಳಿರುವ ಅಥವಾ ಅರೆಗಳಿಲ್ಲದಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಚಕ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಮರದ ವೇದಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ; ವೀರನ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ವೀರ ಲಾಂಛನ ಹಾಗೂ ಪತಾಕೆಗಳಿವೆ. ರಥಗಳ ಮೇಲೆ ಮುಖಾಮುಖಿಯಾಗಿ ಕುಳಿತು ಬಿಲ್ಲು-ಬಾಣಗಳಿಂದ ಕಾದಾಡುತ್ತಿರುವ ಇಬ್ಬರು ವೀರರ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜಮನೆತನದವರು ಹಾಗೂ ಸಾಗಣೆಗಾಗಿಯೂ, ರಾಜಮೆರವಣಿಗೆಗಳಿಗಾಗಿಯೂ ರಥಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಒಂಟೆಗಳು (ಚಿತ್ರ-೪) : ಒಂಟೆಗಳನ್ನು ಜನರನ್ನು ಸಾಗಿಸಲು, ಸಾಮಾನು ಸರಂಜಾಮು ಸಾಗಿಸಲು, ಯುದ್ಧಕ್ಕಾಗಿ ಹಾಗೂ ರಾಜಮೆರವಣಿಗೆಗಳು ಮೊದಲಾದುವಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಸ್ತುತ ಪರಿಶೀಲನೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಂಟೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ತುಂಬ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು; ಏಕೆಂದರೆ ಅವನ್ನು ದೂರದ ಮರುಭೂಮಿಗಳಿಂದ ಖರೀದಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಈ ಒಂಟೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವಂಥ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಒಂಟೆಯ ಅಂಗಾಂಗ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಸಜ್ಜುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ,[22] ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ (ಸ್ವಾಮಿ) ದೇವಾಲಯ,[23] ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ[24]ಗಳ ಉತ್ತರದ ಗೋಡೆಯ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಯ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಒಂಟೆಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಒಂಟೆಯ ಸವಾರ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಜಾರ ಹಾಗೂ ಮೋಜಾಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವನು. ಒಂಟೆಯ ಸಜ್ಜು ಹೀಗಿದೆ : ಸುತ್ತುಪಟ್ಟಿ, ಸುತ್ತ ಇಟ್ಟಿರುವ ಮೆತ್ತೆಕಾಪು, ಹೊದಿಸುವ ಬಟ್ಟೆ ಅಥವಾ ತಡಿಬಟ್ಟೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿರುವ ಎದೆಪಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಹಿಂಭಾಗದ ಪಟ್ಟಿ, ಅಗಲವಾದ ಚಪ್ಪಟೆಪಾದ ಆನಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉಂಗುರಾಕಾರದ ರಿಕಾಪು. ಕಡಿವಾಣದಲ್ಲಿ ನೊಸಲಪಟ್ಟಿ, ಕಪೋಲ ಭಾಗಗಳು, ಗಂಟಲು ಹಾಗೂ ಮೂಗು ಪಟ್ಟಿಗಳು ಸೇರಿರುತ್ತವೆ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಲೋಹದ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಸಿರಬೇಕು. ಕೆಲವು ಒಂಟೆಗಳ ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ನಗಾರಿಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವವರು ನಗಾರಿಬಾರಿಸುವ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಲನ ಕ್ರಿಯೆಯು ತುಂಬ ಸಹಜವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಕಾಲುಗಳು ಉದ್ದವಾಗಿಯೂ ಇವೆ.

ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳು (ಚಿತ್ರ-೫) : ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿ ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಅತ್ಯಂತ

---

21 ಜಿ.ಟಿ. ದಾತೆ, ದಿ ಆರ್ಟ್ ಆಫ್ ವಾರ್ ಇನ್ ಏನ್‌ಷಿಯೆಂಟ್ ಇಂಡಿಯಾ, ಪುಟ ೪೬

22 ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರ್ ಇನ್ ಮೈಸೂರು, ನಂ. I, ದಿ ಕೇಶವ ಟೆಂಪಲ್ ಅಟ್ ಸೋಮನಾಥಪುರ ಫಲಕ V

23 ಎಂ.ಎ.ಆರ್. ೧೯೩೩, ಫಲಕ V

24 ಅದೇ ; ೧೯೩೨, ಫಲಕ X ಮತ್ತು ಪು. ೨೩

ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಹಾಗೂ ಅತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ವಾಹನವಾಗಿರಬಹುದು. ಹಳ್ಳಿಯ ಜನರು ಇದನ್ನು ತುಂಬ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಕು ಪ್ರಾಣಿಗಳಾದ ಎತ್ತುಗಳು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಯ ಜನರಿಗೆ ಸಂಚಾರದ ಸಾಧನಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ,[25] ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ[26] ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಈ ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜೊತೆ ದೊಡ್ಡ ಚಕ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಏಣಿಯಂಥ ಉದ್ದವಾದ ಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಗಾಡಿಯಿದೆ. ಗಾಡಿಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ದುಂಡುಕೊರಡನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎತ್ತುಗಳನ್ನು ಕತ್ತಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು; ನೊಗವನ್ನು ಕತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಗಾಡಿ ಹೊಡೆಯುವವನು ಚಾವಟಿ, ಲಗಾಮುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಅದನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎತ್ತಿನ ಕತ್ತಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಲೋಹದ ಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಂಡಿಯ ಒಡಲ ಭಾಗ ಸರಳವಾಗಿದ್ದು, ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಜನ ಅಥವಾ ಸಾಮಾನು ಸರಂಜಾಮು ಅಥವಾ ಆಹಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಮೊದಲಾದುವನ್ನು ಸಾಗಿಸಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು.

ಕೈಗಾಡಿ (ಚಿತ್ರ-೬) : ಜನರು, ಸಾಮಾನು ಸರಂಜಾಮು,ಆಹಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಮೊದಲಾದುವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರಗಳಿಗೆ ಸಾಗಿಸಲು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಾಗೂ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ನುಗ್ಗೆಹಳ್ಳಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ[27] ಹಾಗೂ ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ[28] ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಯ ಪಾಗಾರದಲ್ಲಿ ಕೈಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಆ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವಶಕ್ತಿಯ ಬಳಕೆಯು ತುಂಬ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಅವು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬಂಡಿಯ ನೊಗವನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಬಂಡಿಯನ್ನು ಎಳೆಯುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಅವು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತವೆ. ನೊಗವು ಬಾಗಿದೆ ; ಇದನ್ನು ಬಾಗಿದ ಆಕಾರದ ತೊಲೆಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಬಂಡಿಯ ಒಡಲಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಗಾಡಿಯ ಒಡಲು ವಿಶಾಲವಾದ ನಿಚ್ಚಣಿಕೆಯಂಥ ಉದ್ದವಾದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇದನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಚಕ್ರಗಳೆರಡರ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಲಾಗಿದೆ.[29] ಗಾಡಿಯ ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗವನ್ನು ಮಧ್ಯೆ ಮಧ್ಯೆ ಪಟ್ಟಿಗಳಿರುವಂತೆ ಹೂ ಗಿಡ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಸುಂದರವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಗಾಡಿಗಳು ತುಂಬ ಹಗುರವಾಗಿದ್ದು, ಇವು ತುಂಬ ಸಣ್ಣದಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹೊರೆ ಸಾಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಕತ್ತೆ (ಚಿತ್ರ-೭) : ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಯ ಪಾಗಾರ (ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆ)ಗಳಲ್ಲಿ ಕತ್ತೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವುದು ತುಂಬ ಅಪೂರ್ವವಾದರೂ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಅವುಗಳ ದೈಹಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಚಯವಿತ್ತೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಸಮಾಜದ ಕೆಳದರ್ಜೆಯ ಜನರು ಅವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ[30] ಪಶ್ಚಿಮದ ಮುಖ್ಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಮೃತಾಪುರದ ಅಮೃತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ[31] ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಯ ಪಾಗಾರದಲ್ಲಿ, ಬೇಲೂರಿನ

---

25 ಅದೇ ; ೧೯೩೨ ಪುಟ ೨೨ ಮತ್ತು ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರ್ ಇನ್ ಮೈಸೂರು ನಂ, I, ದಿ ಕೇಶವ ಟೆಂಪಲ್ ಅಟ್ ಸೋಮನಾಥಪುರ, ಫಲಕ V

26 ಎಂ.ಎ.ಆರ್. ೧೯೧೩, ಫಲಕ V

27 ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರ್ ಇನ್ ಮೈಸೂರು, ನಂ. I, ದಿ ಕೇಶವ ಟೆಂಪಲ್ ಅಟ್ ಸೋಮನಾಥಪುರ, ಫಲಕ V

28 ಎಂ.ಎ.ಆರ್. ೧೯೩೩, ಫಲಕ V

29 ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೋಪೀಡಿಯಾ ಬ್ರಿಟಾನಿಕಾ, ಸಂಪುಟ ೪, ಪುಟ ೯೬೦

30 ಎಂ.ಎ.ಆರ್, ೧೯೩೦ ಫಲಕ XII ಚಿತ್ರ ೨

31 ಅದೇ ; ೧೯೩೭, ಫಲಕ IV

ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ[32] ನವರಂಗದ ಮಧ್ಯದ ಭುವನೇಶ್ವರಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಾಣಿಯ ಕೆತ್ತನೆಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಉದ್ದವಾದ ಕಿವಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಪ್ರಾಣಿಯ ಕುಳ್ಳಾದ ಆಕಾರವು ತನ್ನ ಸಹಜ ದೈಹಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳೊಡನೆ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ದೋಣಿಗಳು ನಾವೆಗಳು : ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಯ ಪಾಗಾರಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಜಲಸಾರಿಗೆಯ ಸಾಧನಗಳಾಗಿ ಯಾವುದೇ ದೋಣಿ, ಹಡಗು, ನಾವೆ ಅಥವಾ ಇತರ ಯಾವುದೇ ಸಾಧನಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ[33] ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ನದಿಯ ಚಿತ್ರಣ–ಇದರಲ್ಲಿ ನದಿಯಲ್ಲಿ ರಥ ದಾಟುತ್ತಿರುವುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ— ಅಮೃತಾಪುರದ ಅಮೃತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿನ[34] ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರ ಪಟ್ಟಿಗಳು, ಮತ್ತು ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ[35] ಪೌರಾಣಿಕ ಅಲಂಕಾರಪಟ್ಟಿಗಳಲ್ಲಿನ ನದಿಯ ಚಿತ್ರ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ (ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ) ಹಡಗುಗಳು ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ○

---

32 ಅದೇ ; ೧೯೩೮, ಪುಟ ೪೪

33 ಅದೇ ; ೧೯೩೦, ಪುಟ ೪೦

34 ಅದೇ ; ೧೯೩೧, ಫಲಕ IV ಚಿತ್ರ ೫ ಮತ್ತು ಪುಟ ೧೦

35 ಅದೇ ; ೧೯೩೨, ಪುಟ ೨೧